

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

Aquifer Open Bible Dictionary

This work is an adaptation of Tyndale Open Bible Dictionary © 2023 Tyndale House Publishers, licensed under the CC BY-SA 4.0 license. The adaptation, Aquifer Open Bible Dictionary, was created by Mission Mutual and is also licensed under CC BY-SA 4.0.

This resource has been adapted into multiple languages, including English, Tok Pisin, Arabic (عَرَبِيٌّ), French (Français), Hindi (हिन्दी), Indonesian (Bahasa Indonesia), Portuguese (Português), Russian (Русский), Spanish (Español), Swahili (Kiswahili), and Simplified Chinese (简体中文).

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

J

Jangwa, Jehanamu, Jiji la Rumi, Jiwe la Pembeni, Jua, Juda (Mtu)

Jangwa

Mahali hapo mara nyingi huwa na mchanga mwingu na hauwezi kuhimili maisha ya mimea, kama vile Negebu kusini mwa Palestina. Hata hivyo, jangwa linaweza kuwa na maeneo ambapo maisha yanawezekana.

Jangwa Linamaanisha Nini Katika Biblia?

Neno la Kiebrania linalotumika sana kwa jangwa linamaanisha "nyika." Inaweza kuwa inahusiana na kitenzi kinachomaanisha "kuendesha," kama vile mchungaji anavyoendesha kondoo kwenda malishoni. Neno la Kigiriki linalotumika sana katika Agano Jipyä na Septuagint (tafsiri ya Kigiriki ya Agano la Kale) linamaanisha eneo la pori, wazi ambapo wanyama wa porini wanaishi ([Kumbukumbu la Torati 32:10](#); [Ayubu 24:5](#)). Nyika pia inaweza kuwa mahali pa malisho ([Kutoka 3:1](#); [Zaburi 65:12](#); [Yeremia 23:10](#); [Yoeli 2:22](#)).

Biblia mara nyingi inataja maeneo ya nyika ([Mwanzo 16:7](#); [21:20](#); [1 Samweli 17:28](#); [Mathayo 3:1](#); [Marko 1:13](#); [Luka 15:4](#)). "Nyika" kwa kawaida ni mahali ambapo hakuna watu wanaoishi ([Hesabu 14:33](#); [Kumbukumbu la Torati 32:10](#); [Ayubu 38:26](#); [Mithali 21:19](#); [Yeremia 9:2](#)) lakini wanyamapori wanaishi:

- Mwewe ([Zaburi 102:6](#))
- Punda wa porini ([Ayubu 24:5](#))
- Mbweha ([Malaki 1:3](#))
- Mbuni ([Maombolezo 4:3](#))

Neno hili pia linatumika kwa njia ya mfano ([Hosea 2:3](#); [Yeremia 2:31](#)).

Neno lingine la Kiebrania kwa jangwa, *Arabah*, linatokana na mzizi unaomaanisha "kuwa kame." Linarejelea eneo la ukiwa, nyasi tupu ([Ayubu 24:5](#); [Isaya 33:9](#); [Yeremia 51:43](#)). Katika umbo lake la wingi, linaelezea sifa za jangwa la Uwanja wa

Moabu ([Hesabu 22:1](#); [26:3, 63](#); [Kumbukumbu la Torati 34:1](#)) na Yeriko ([Yoshua 4:13](#); [5:10](#); [2 Wafalme 25:5](#)). "Araba" ni tambarare ya Bonde la Yordani na ardhi inayozunguka Araba. Araba ina misitu yenye wanyama wa porini wanaojificha (ikiwa ni pamoja na simba) na nyasi za jangwa.

Maneno mengine mawili ya Kiebrania, yanayomaanisha "taka" na "uharibifu," yanarejelea maeneo ambayo yalikuwa na watu lakini baadaye yakaharibiwa ([Isaya 1:7](#); [5:9](#); [6:11](#); [Yeremia 42:18](#); [Ezekieli 35:7](#)). Yanahusu mahali popote palipoharibiwa ([Mambo ya Walawi 26:31, 33](#); [Ayubu 3:14](#); [Zaburi 9:6](#); [109:10](#); [Isaya 5:17](#); [44:26](#); [51:3](#); [52:9](#); [Yeremia 7:34](#); [Ezekieli 5:14](#)). Moja ya maneno hayo inatumika kuelezea nyika ya Kutoka ([Isaya 48:21](#)).

Neno lingine linalomaanisha "taka" ([Zaburi 78:40](#); [Isaya 43:19–20](#)) pia ni jina la Yeshimoni, eneo la ardhi lililoko magharibi mwa Araba ([Hesabu 21:20](#); [1 Samweli 23:24](#); [26:1](#)).

Kwenye Agano Jipyä, nomino "nyika" na kivumishi "jangwa" ([Mathayo 3:1](#); [24:26](#); [Luka 5:16](#); [Yohana 6:31](#); [Matendo 8:26](#)) vinatokana na mzizi mmoja wa Kigiriki.

Ni Mada Zipi Kuhusu Nyika Zilizopo Katika Biblia?

Biblia imejaa mandhari ya jangwa au nyika. Inaweza kuonekana:

- Kwenye eneo la uasi wa binadamu nje ya Bustani ya Edeni
- Katika safari ya Waisraeli wakati wa Kutoka
- Katika mapambano kati ya imani jangwani na maisha ya mji wa sanamu,

Jangwa linaonekana kama ufalme wa roho na kifo ([Kumbukumbu la Torati 32:17](#); [Isaya 34:13–14](#)). Uporaji unafananishwa na machafuko kabla ya Uumbaji ([Mwanzo 1:2](#); [Ayubu 26:7](#)). Sehemu

kadhaa zinahusu upya wa maisha katika bonde la jangwa au mabadiliko ya jangwa kuwa bustani ([Ezekieli 37](#); [Isaya 41:18-20](#)).

Jangwa pia ni mahali ambapo Mungu yupo karibu na watu wake ([Kumbukumbu la Torati 32:10-12](#)). Anawaangalia na kujaribu utii wao ([Yeremia 2:2](#); [Hosea 2:14-15](#)).

Hatimaye, jangwa ni mahali pa kimbilio, utakaso, na usafi. Katika injili, mada ya jangwa ya Kutoka inajirudia katika siku 40 na usiku ambapo Yesu alijaribiwa nyikani ([Marko 1:13](#); linganisha [Zaburi 91](#)). Mababa wa jangwa wa kanisa la awali na wamonaki wa Enzi za Kati wanaakisi nabii Eliya na Yohana Mbatizaji ([1 Wafalme 19:4-8](#); [Mathayo 3:1-6](#)).

Tazama pia Negeb, Negev; Palestina; jangwa.

Jehanamu

Jehanamu ni mahali ambapo watu wanaochagua kufanya uovu na kukataa kumfuata Mungu wataadhibiwa baada ya kufa.

Hakikisho

- Ufafanuzi
- Maneno ya Biblia
- Haki ya Adhabu ya Kudumu

Ufanuzi na Maelezo

Biblia inatumia picha mbalimbali kuelezea jehanamu, mahali ambapo watu huenda baada ya kifo ikiwa wanamkataa Mungu. Picha hizi ni pamoa na:

1. Tanuru inayowaka moto usiozimika ([Mathayo 13:42, 50; 25:41, 46](#))
2. Mahali pa giza kabisa ambapo watu hulia kwa uchungu ([8:12](#))
3. Ziwa la moto linaloitwa "kifo cha pili" ([Ufunuo 21:8](#))
4. Mahali palipotayarishwa kwa ajili ya shetani na pepo ("malaika waovu," [Mathayo 25:41](#))

Wale walio jehanamu wameachana na Mungu milele. Hawatawahi kupata uwepo wa Mungu au kuona nguvu zake ([2 Wathesalonike 1:9](#)). Wale

waliomwabudu mnyama watakabiliwa na mateso yasiyoisha ([Ufunuo 14:10-11](#)).

Biblia inatumia misemo kadhaa kuonyesha kwamba jehanamu ni ya milele. Hapa kuna mifano:

1. "Choma ... kwa moto usiozimika" ([Mathayo 3:12](#))
2. "Kwa moto usiozimika ... ambapo funza wao hawafi, na moto hauzimiki" ([Marko 9:43, 48](#))
3. Kuna dhambi ambayo "haitasamehewa, katika enzi hii au ile ijayo" ([Mathayo 12:32](#))

Biblia inaelezea jehanamu kama hukumu kali na ya mwisho kwa wale wanaomkataa Mungu. Inaonyesha kuwa adhabu hiyo ni ya kudumu na haiwezi kubatilishwa. Maneno mengi yenye nguvu kuhusu jehanamu yanatoka kwa Yesu, ambaye anaonya kuhusu uhalsia na umuhimu wa jehanamu.

Biblia inafundisha kwamba jjehanamu inamaanisha kupoteza kila kitu kilicho chema na kuitia mateso na maumivu ya dhamiri yenye hatia. Sehemu mbaya zaidi ni kutenganishwa kabisa na Mungu na kila kitu kilicho safi, kitakatifu, na kizuri. Wale walio jehanamu pia wanatambua kwamba wako chini ya hasira ya Mungu na wanakabiliwa na matokeo ya dhambi zao wenyewe, ambazo walichagua kutenda.

Biblia inaelezea jehanamu kwa kutumia pitcha za kimwili kama:

- Minyoo inayokula
- Mijeledi inayouma sana
- Moto unaowaka

Lakini jehanamu ni zaidi ya vitu hivi vya kimwili. Sehemu mbaya zaidi za jehanamu ni:

- Kukataliwa kabisa na Mungu milele
- Kukosa uwezo wa kuwa na uhusiano mzuri na wengine
- Kupambana binafsi kwa sababu ya hatia na aibu

Watu katika jehanamu wanateseka kwa njia tatu:

- Wametengana na Mungu
- Hawaelewani na wengine
- Wanajihisi vibaya kuhusu wao wenyewe

Ingawa maelezo haya yanatumia alama (kama minyoo, mijeledi, na moto) kutusaidia kuelewa jehanamu, uzoefu halisi ni mbaya zaidi kuliko alama hizi zinavyoashiria. Hakuna kitu kibaya zaidi kuliko kutenganishwa na Mungu milele huku ukihisi hatia ya mara kwa mara kuhusu mambo mabaya tuliyofanya.

Jehanamu ni mgogoro kamili. Ni mgogoro na Mungu, majirani wa mtu, na nafsi ya mtu mwenyewe. Ikiwa maelezo ya jehanamu ni ya mfano, hali wanayowakilisha ni kali zaidi na halisi kuliko maneno ya picha yanavyoelezea.

Biblia inafundisha kwa uthabiti kwamba Mungu anaadhibu dhambi. Mafundisho haya yanaonekana katika Biblia yote, kuanzia mwanzo hadi mwisho.

Biblia inafundisha mara kwa mara kuhusu adhabu kwa dhambi. Wazo la hukumu linapatikana katika Biblia yote. Baadhi ya mifano ya mafundisho haya ni [Mwanzo 2:17; 3:17–19; 4:13; Mambo ya Walawi 26:27–33; Zaburi 149:7; Isaya 3:11; Ezekiel 14:10; Amosi 1:2–2:16; Zekaria 14:19; Mathayo 25:41, 46; Luka 16:23–24; Warumi 2:5–12; Wagatalia 6:7–8; Waembrania 10:29–31](#); na [Ufunuo 20:11–15](#).

Maneno ya Biblia

Neno la Kiebrania "Sheol" katika Agano la Kale linatumika kumaanisha "kaburi, shimo, mahali pa wafu" ([Mwanzo 37:35; Ayubu 7:9; 14:13; 17:13–16; Zaburi 6:5; 16:10; 55:15; Mithali 9:18; Mhubiri 9:10; Isaya 14:11; 38:10–12, 18](#)). Katika Agano la Kale, si mara zote kuna uwazi kuhusu tofauti kati ya mahali ambapo watu wema na waovu huenda baada ya kifo. Wote, wema na wabaya, huenda kaburini, mahali chini ya ardhi palipojaa giza, uozo, na kusahaulika, mbali na Mungu ([Ayubu 10:20–22; Zaburi 88:3–6](#)).

Hata hivyo, ni mahali ambapo Mungu bado anaweza kufikiwa ([Ayubu 26:6; Zaburi 138:8; Amosi 9:2](#)). Sheol mara nyangi inaelezewa kama ukimya ([Zaburi 94:17; 115:17](#)) na tulivu ([Ayubu 3:17](#)). Baadhi ya maandiko yanapendekeza kwamba kunawenza kuwa na ufahamu, tumaini, na hata mawasiliano katika Sheol ([Ayubu 14:13–15; 19:25–27; Zaburi 16:10; 49:15; Isaya 14:9–10; Ezekiel 32:21](#)). Mistari michache inaonekana kuashiria uwezekano wa hukumu baada ya kifo

([Zaburi 9:17; 55:15](#)). Kwa ujumla, Sheol ilionekana kama mahali pa hofu na kutokuwa na uhakika ([Kumbukumbu la Torati 32:22; Isaiah 38:18](#)).

Kati ya wakati Agano la Kale lilipokamilika na Agano Jipyä lilipoanza, waandishi wa Kiyahudi walianza kueleza kwa uwazi zaidi kinachotokea baada ya kifo. Waandishi hawa walianza kufundisha kwamba watu wema na wabaya wangeenda sehemu tofauti baada ya kufa. Walielezea maeneo tofauti ndani ya Sheol. Kulikuwa na sehemu moja kwa watu waliomfuata Mungu na nydingine kwa wale ambaeo hawakumfuata.

Agano la Kale linaonyesha kwamba watu wa Kiyahudi waliamini kuwa maisha yanaendelea kwa namna fulani baada ya kifo. Hata hivyo, hawakuelewa kikamilifu jinsi maisha haya baada ya kifo yangekuwaje.

Neno la Kigiriki "hades" katika Agano Jipyä linatumika kwa njia inayofanana sana na "Sheol" katika Agano la Kale. Watafsiri wa Septuagint (toleo la Kigiriki la Agano la Kale) walitumia "hades" kwa "Sheol." Mara nyangi, Agano Jipyä linapotumia "hades," linamaanisha mahali ambapo watu waliookufa huenda.

Lakini katika hadithi moja aliyoeleza Yesu, "hades" kwa wazi inamaanisha mahali ambapo watu waovu wanaadhibiwa ([Luka 16:23](#)). Katika matukio mengine yote, hades ni mahali pa wafu tu.

Neno la Kigiriki "Gehenna" linatumika katika maandiko kadhaa ya Agano Jipyä kueleza mahali pa moto kwa ajili ya adhabu ya wengine dhambi na mara nyangi hutafsiriwa kama "jehanamu" au "moto wa jehanamu" ([Mathayo 5:22, 29–30; 10:28; 18:9; 23:15, 33; Marko 9:43, 45, 47; Yakobo 3:6](#)). Biblia inapolitumia neno hili, mara nyangi huzungumzia hukumu ya mwisho na adhabu ya milele.

Neno "Gehenna" linatokana na mahali halisi, bonde lilokolo nje ya mji wa Yerusalem linaloitwa Bonde la Hinnomu. Bonde hili lilikuwa kitovu cha ibada ya sanamu ambapo watoto walichomwa moto kama sadaka kwa mungu Moleki ([2 Mambo ya Nyakati 28:3; 33:6](#)).

Baadaye, wakati wa utawala wa Mfalme Yosia, bonde hilo likawa mahali pabaya palipojaa mifupa ya wafu na taka ([2 Wafalme 23:10–14](#)). Jiji la Yerusalem lililitumia kama dampo la taka. Moto uliteketea huko kila wakati ili kuharibu taka. Kwa sababu ya moto huu unaowaka kila wakati, watu walianza kutumia bonde hili kama ishara ya

jehanamu, mahali ambapo watu wanaomkataa Mungu wangesumbuka milele. Manabii walitumia bonde hili kama onyo kuhusu jinsi Mungu angewaadhibu watu wanaoabudu miungu ya uongo na wasiomtii ([Yeremia 7:31–34; 32:35](#)).

Neno lingine la Kigiriki linalotumika kwa jehanamu au "maeneo ya chini" ni "Tartaru" ([2 Petro 2:4](#)). Mtume Petro anatumia neno hili anapoandika kuhusu malaika waovu waliotupwa katika gereza la giza. Watacaa hapo hadi Mungu atakapoamua.

Kama ilivyotajwa awali, kuna pia maneno wazi na yenye nguvu katika Biblia yanayofundisha wazi kuhusu jehanamu, kama ilivyoolezwa mwanzoni mwa makala hii. Mafundisho ya kibiblia kuhusu jehanamu yanaamuliwa zaidi na maneno haya yenye nguvu kuliko maneno yasiyo na uhakika kama "Sheol" na "Hades," ambayo yanatumika mara nydingi zaidi lakini si wazi sana.

Haki ya Adhabu ya Kudumu

Ni vigumu kuelewa jinsi Mungu anavyoweza kuchukia uovu lakini bado anawapenda watu wanaotenda maovu. Mungu anawapenda watu hawa sana kiasi kwamba alimtuma Mwana wake pekee kuwaokoa kutoka kwa dhambi zao. Hasira ya Mungu ni mwitikio wa lazima wa Mungu mtakatifu anayechukia yote yanayokwenda kinyume na asili yake ya haki.

Wakati wanadamu wanapokataa neema ya Mungu na kukataa nafasi yoyote ya amani na Mungu, Mungu hana budi kumwacha mwenye dhambi kwa hatima aliyochangua. Adhabu kwa dhambi basi inakuwa jibu pekee kwa utakatifu. Dhambi ni kinyume na utakatifu.

jehanamu lazima kuendelea mradi hali ya mwenye dhambi inayohitaji iendelee. Hakuna pendekezo popote katika Maandiko kwamba wenyewe dhambi waliopotea jehanamu wanaweza kutubu na kuamini. Ikiwa mtu hakugeuka kutoka kwa dhambi na kumpokea Kristo kama Mwokozi katika maisha haya, si busara kufikiria watafanya hivyo katika maisha yajayo. Adhabu haiwezi kuisha hadi hatia na dhambi ziishe. Wakati mwenye dhambi anakataa kazi ya Roho Mtakatifu, yeye anahukumiwa kwa dhambi. Hakuna uwerezekano zaidi wa toba au wokovu. Mtu huyu ametenda dhambi ya milele ([Marko 3:29](#); [Ufunuo 22:11](#)). Dhambi ya milele inastahili adhabu ya milele.

Watu walioko jehanamu hawawezi kubadilisha mawazo yao kuhusu Mungu. Wakati wa maisha yao, walichagua mara kwa mara kwenda kinyume na Mungu. Kila walipofanya hivyo, ilizidi kuwa

vigumu kumrudia. Hatimaye, chaguo zao zikawa za kudumu. Kwa kuwa wanaendelea kutenda dhambi milele, Mungu lazima aendelee kuwaadhibu milele.

Iwapo mtu anauliza, Mungu mwenye upendo anawezaje kutuma watu jehanamu ya milele? Mtu anapaswa kusema kwamba Mungu hachagui hatima hii kwa watu. Watu huichagua wenyewe. Mungu anakubaliana tu na chaguo lao na kutoa adhabu inayostahili kwa chaguo lao ovu. Tunapaswa kukumbuka kwamba Mungu ni mwenye upendo, mtakatifu, na mwenye haki. Dhambi imeleta matokeo mabaya duniani, na Mungu lazima alete haki.

Adhabu ya Mungu kwa wale wanaochagua jehanamu ni ya milele, lakini kuna viwango vya adhabu kulingana na viwango vya hatia vya kila mwenye dhambi. Ni Mungu pekee anayeweza kuamua viwango hivyo. Atatoa matokeo kwa haki kamilifu kwa kila mwenye dhambi. Ushahidi wa viwango vya adhabu unapatikana katika Maandiko ([Mathayo 11:20–24](#); [Luka 12:47–48](#); [Ufunuo 20:12–13](#); lingenisha [Ezekiel 16:48–61](#)). Mistari hii inalinganisha viwango tofauti vya adhabu vinavyohusika katika hali tofauti.

Kutokana na yote yaliyosemwa, inapaswa kuwa wazi kwamba baadhi ya mawazo, ingawa ni maarufu au yanashawishi, hayana uungwaji mkono mkubwa kutoka kwa tafsiri za jadi za Biblia. Haya ni pamoja na mawazo ya ulimwengu wote, maangamizi, na kipindi cha pili cha majaribio.

- Ulimwengu una imani kwamba Mungu hatimaye atawaokoa wote.
- Uharibifu unafundisha kwamba jehanamu si mahali pa mateso, bali ni mahali pa maangamizi kamili.
- Pili, probation ni dhana kwamba watu wanaweza kuokolewa kutoka jehanamu baada ya kifo.

Tunapaswa kukumbuka kwamba Biblia ni mwongozo wetu wa kuelewa mafundisho ya Kikristo kuhusu jehanamu. Ingawa mafundisho haya yanaweza kuwa magumu kuelewa, Biblia inaeleza wazi jehanamu kama mahali pa kutengwa na adhabu ya milele. Kukataa au kupuza fundisho hili kunaweza kuathiri jinsi kanisa linavyotekeleza utume wake.

Tazama pia Wafu, Mahali; Kifo; Jehanamu; Hali ya Kat; Sheol; Ghadhabu ya Mungu.

Jiji la Rumi

Mji nchini Italia ulioanzishwa, kulingana na mapokeo, mnamo mwaka 753 Kabla ya Kristo (KK) kwenye vilima saba takriban maili 15 (kilomita 24.1) kutoka mdomo wa Mto Tiber. Haukuwa na umuhimu wa kibiblia hadi nyakati za Agano Jipy (AJ). Kuna marejeleo tisa ya wazi kwa mji huo katika Agano Jipy ([Matendo 2:10; 18:2; 19:21; 23:11; 28:14, 16](#); [Rom 1:7, 15; 2 Tm 1:17](#)), lakini kukaa kwa Paulo huko na barua yake kwa Wakristo wa Roma, ilioandikwa pengine kutoka Korintho karibu mwaka wa 57 na 58 Baada ya Kristo (BK), kunafanya mji wa kifalme kuwa wa kuvutia sana kwa wasomaji wa Biblia.

Historia

Katika milenia ya pili KK, wahamiaji wa Indo-Ulaya walihamia Ulaya na kuishi katika rasi ya Italia. Kundi moja lilikaa karibu na mdomo wa Mto Tiber. Kundi lenye nguvu na utamaduni zaidi, Waetruski kutoka Asia Ndogo, walikalia Italia ya kati. Wakati wa kuibuka kwa Rumi katika karne ya nane KK, idadi ya watu wa rasi ya Italia ilikuwa mchanganyiko. Enclave inayozungumza Kilatini, ambayo ilikaa karibu na mdomo wa Tiber, walikuwa wakulima. Makundi yaliyotawanyika yaliunda ligi na jamii kujilinda dhidi ya wavamizi. Walijenga ngome kwenye vilima kulinda familia na mifugo huku wakipambana na wavamizi. Kutoka kwa mwanzo huo, Rumi iliibuka kama kituo kikuu na kitovu chake katika eneo la vilima saba (Palatine, Capitoline, Aventine, Caelian, Esquiline, Viminal, na Quirinal). Kiasili vilima hivi vilizingatiwa kuwa saba kwa idadi; kwa kweli, kuna zaidi ya saba, ingawa baadhi ni sehemu za juu zilizonyooka. Mto Tiber unapinda kwa umbo la S kubwa kati ya vilima. Katika sehemu moja, ulijigawa kuunda kisiwa ambapo ulikuwa wa kina kifupi vya kutosha kuvukwa. Mji uliokua hapo uliunganishwa na barabara, kaskazini kwa Waetruski, kusini kwa mji ya kibashara ya Kigiriki, magharibi kwa pwani, na ndani kwa maeneo ya kikabila kwenye nyanda za juu. Maarifa ya awali ya Rumi yanategemea sana ushahidi wa akiolojia kutoka kwa mabaki ya ngome rahisi na maeneo mengi ya mazishi katika eneo hilo.

Rumi ilikua kisiasa kwa njia ya kushangaza katika kipindi cha miaka 1,000 iliyofuata. Muungano wa kiholela wa machifu wa awali, ambao ulikuwa "seneti" ya kwanza, ulipisha utawala wa wafalme wa Etruscan ambao walionekana kuwafundisha watu nidhamu na utiifu. Walijenga miundombinu mingi, wakikausha eneo la jukwaa na kulifanya

kuwa kituo cha kijamii, kibashara, kiwandani, na kisiasa. Walijenga hekalu kwa ajili ya Jupiter, Juno, na Minerva kwenye Kilima cha Capitoline kama patakatifu pa pamoja kwa watu wote. Wakati wafalme walipokuwa wakitawala kwa mabavu, watu wa Kilatini waliasi na kuwafukuza wafalme.

Jamhuri ilianzishwa mwaka wa 510 KK, ikiashiria mwanzo wa upanuzi wa ajabu wa Rumi hadi kufikia ukubwa wa milki ya dunia. Idadi ya watu, ambao sasa walikuwa wameenea kwenye vilima na mabonde, licha ya tofauti zao za kikabila, walijungana kutatta matatizo ya kisiasa bila kumwaga damu. Kwa kweli, neno "jamhuri" halipaswi kueleweka kwa maana ya kisasa kama kuashiria aina ya demokrasia. Badala yake, familia za kale (patricians) zilidhibiti seneti na kuunda oligarchy. Mpangilio huu ulikuwa muhimu kwa Rumi wakati huo. Mji mdogo hivi karibuni ulivuka eneo lake dogo, ukawashinda Waetruski, na kutawala miji ya Kigiriki hadi Kusini. Warumi kisha walitazama mbali zaidi. Mnamo mwaka wa 273 KK, walifanya mkataba na Waptolemaio wa Misri. Haikuchukua muda mrefu kabla ya kupanuka hadi Afrika Kaskazini, wakawashinda Wakarthagini, wakaendelea hadi Spainia, na kuwa na matamanio ya kukalia Mashariki ya Kati pia. Ushindi mwangi wa Rumi ulileta utajiri mkubwa.

Pamoja na upanuzi wa kijirografia, kulikuja mabadiliko ya kijamii nchini Italia. Wakati wa karne ya pili KK, wamiliki wa ardhi matajiri walinunua ardhi kutoka kwa wakulima wadogo huru, ambao baadaye walihamia Rumi wakiwa hawana ardhi na hawana ajira. Nyumba kubwa za kupanga zilizoja watu zilionekana, na hizi zilikuwa sehemu za makazi duni zinazoongezeka. Pamoja na hali hii ya umasikini, kulikuwa na ushahidi wa utajiri mkubwa uliotokana na ushindi wa Rumi katika nchi za mbali. Katika mji mkuu, majengo mengi mazuri yalijengwa. Pompey, ambaye alishinda na kuandaa mashariki, alifanya mengi kupamba mji mkuu huo mkubwa.

Hatua iliyofuata katika maendeleo ya kisiasa ya Rumi ilitokea wakati seneti, chombo cha utawala cha jamhuri, kiliposhindwa kudhibiti wanachama wake wenye msimamo mkali na vurugu. Kadiri matamanio yao ya kisiasa yalivyoongezeka, viongozi walijotaka madaraka walitafuta kupata uungwaji mkono wa watu kwa kutoa marupurupu bila idhini ya seneti. Mgogoro wa kiraia ulizuka na kuathiri karne ya mwisho ya jamhuri. Ushindi wa kijeshi nje ya Rumi uliwapa nguvu majeneral. Katika vita vya wenyewe kwa wenyewe vilivyofuata, maswali ya kikatiba yalamuliwa na

nguvu ya upanga. Marius, Sulla, Pompey, Crassus, Yulio Kaisari, Antony, na Octavian walikuwa nguvu halisi za kisiasa nchini.

Mnamo mwaka wa 27 KK, Octavian alijitokeza kuwa kiongozi mkuu na akapewa jina Augusto. Kidhahania, kulikuwa na serikali mbili kati ya seneti na Augusto (mfalme), lakini seneti dhaifu ilimruhusu mfalme kuwa mtawala halisi. Matokeo yake, Amani ya Kirumi (*pax Romana*) ilitawala ndani na nje hadi karne ya Pili BK. Wafalme wa karne ya kwanza BK wanahuishwa na kipindi cha maisha ya Yesu na kanisa linaloibuka, na kadhaa wanatajwa katika AJ: Augusto ([Lk 2:1](#)), Tiberio ([Lk 3:1](#)), Klaudio ([Matendo 11:28; 18:2](#)), na Nero, ambaye anarejelewa bila kutajwa jina waziwazi ([Matendo 25:10-12; 27:24; 2 Tm 4:16-17](#)).

Mji wa Rumi ulikuwa mji mkuu wa himaya na makazi ya mfalme, maseneta, wasimamizi, wanajeshi, na makuhanu. Augusto, mfalme wa kwanza ambaye uongozi na juhudhi zake za kidiplomasia zililetu amani kwa Rumi baada ya vita vya wenye kwa wenye kwiili na karne ya migogoro, alitoa kipaumbele kwa urejeshaji na upambaji wa mji. Alijivunia kwamba alipata Rumi ikiwa imejengwa kwa matofali na akaiacha ikiwa imejengwa kwa marumaru. Juhudi zake za kurejesha dini za kale za Rumi zilisababisha ujenzi wa mahekalu mengi. Kwenye kilima cha Palatine, Augusto aliunganisha nyumba kadhaa zilizokuwepo tayari kuwa ikulu kwa ajili ya makazi yake mwenye. Hekalu jipya na la kifahari la Apollo, lililozungukwa na nguzo ambapo mfalme alihifadhi maktaba kubwa, lilijengwa karibu na ikulu. Ikulu yenye iliangularia kundi la kuvutia la majengo mapya ya marumaru katika bonde chini: ukumbi wa biashara wa basilica, nyumba ya seneti, hekalu la "Yulio Mtukufu," jukwaa la kuzungumzia la marumaru, majukwaa mawili mapya ya kuvutia, jukwaa la Kaisari, na jukwaa la Augusto. Wafalme wa baadaye walionegeza uzuri huu. Zaidi ya eneo la jukwaa kuu, majumba ya Tiberio na Caligula, mabafu mbalimbali, matao, na kumbi za michezo, Circus Maximus, na Circus Nero zilijengwa. Yote yalizungukwa na ukuta uliojengwa nje ya ngome ya zamani ya Servius. Mifereji kadhaa ya maji ilileta maji ndani ya mji, na barabara muhimu kutoka kaskazini, kusini, mashariki, na magharibi zilijumuika kwenye eneo kuu la mji.

Uwepo wa Kijeshi wa Warumi huko Palestina

Kwa kuingilia kijeshi kwa Pompey katika masuala ya ndani ya Yudea mnamo mwaka wa 63 KK, Warumi walianzisha uwepo wao Palestina. Sensa

iliyoamriwa na Augusto Kaisari, ikihusu majimbo ya mashariki pamoja na sehemu nyingine za ulimwengu wa Kirumi ([Lk 2:1-2](#)), ilikuwa ukumbusho wa wazi. Uwepo wa kijeshi wa Kirumi unaonyeshwa kwa wingi kwenye kurasa za Injili na Matendo (kwa mfano, [Mk 15:16; Lk 3:14; 7:1-8; Matendo 5:37](#)).

Katika kipindi cha AJ, huduma katika majeshi ilikuwa wazi kwa raia wote wa Kirumi. Jeshi la kujitolea la kitaalamu lilikuwa limechukua nafasi ya jeshi la lazima. Jeshi la kudumu lilikuwa limeundwa na majeshi yaliyokusanya kutoka kwa raia. Majeshi yaliyongozwa na maafisa wenye uzoefu wa cheo cha konsuli. Vikosi vya ziada vilikusanya nje ya Italia, ambapo kivutio cha kujiunga kilikuwa ni kupata uraia wa Kirumi kwa askari na vizazi vyake baada ya miaka 25 ya huduma.

Kwenye majimbo, amri kuu ya kijeshi ilikuwa mikononi mwa gavana wa mkoa au prefekti. Katika Yudea wakati wa huduma ya Yesu kwa umma, Pontio Pilato aliteuliwa kuwa "prefekti wa Yudea" katika maandishi ya Kilatini yaliyopatikana Kaisaria mwaka 1961. Katika kituo rasmi cha utawala wa Yudea, Kaisaria Maritima, moja au zaidi ya majeshi yaliyokuwa chini ya gavana yangewekwa. Katika hafla maalum, hasa kwenye sikukuu kubwa za Kiyahudi, ambapo ghasia na machafuko yangeweza kutarajiwa, gavana wa mkoa angehamia Yerusalem umbali wa maili 60 (kilomita 96.5) kuelekea kusini, akiwa ameandamana na kikosi kikubwa cha wanajeshi ([tazama Lk 13:1](#)).

Augusto alianzisha jeshi la kudumu kubwa la kutosha kulinda na kutuliza himaya. Mnamo mwaka wa 15 KK, kulikuwa na majeshi 28, kila moja likiwa na askari wa miguu wapatao 5,000 pamoja na walinzi wa farasi 128. Baada ya majeshi matatu kuharibiwa katika maasi na makabila makali ya Kijerumanii mnamo BK 9, idadi ilibaki 25 kwa muda. Hii inapendekeza jeshi la kudumu la takriban askari 125,000 katika karne ya kwanza.

Augusto pia alikuwa na jukumu la kuanzisha jeshi la ziada la kudumu, karibu sawa na jeshi la legioni. Vikosi vya ziada, vilivyokusanya kutoka kwa wakaazi wa majimbo ambao hawakuwa wamepokea uraia wa Kirumi, vilijumuisha wapanda farasi na askari wa miguu. Wapanda farasi walipangwa katika vikosi, na askari wa miguu katika vikosi vya watu 1,000 chini ya amri ya tribune wa kijeshi ([Matendo 21:31-33](#)). Wakati mtume Paulo alipokuwa Yerusalem, tribune alikuwa Klaudio Lisia, mtu wa asili ya Kigiriki

ambaye ununuzi wake wa uraia wa Kirumi ulimwezesha kupandishwa cheo kuwa kamanda wa kikosi cha ziada ([22:28; 23:26](#)). Ili kumpeleka Paulo kutoka Yerusalem hadi Kaisaria, Klaudio aliweza kuagiza msafara wa kijeshi wa askari 200 wakiongozwa na masenturia wawili, pamoja na walini 70 waliopanda farasi ([23:23](#)), bila kudhoofisha nguvu ya kikosi cha ngome.

Kikosi kilikuwa na ama makumi kumi au tano za "karne," vitengo viliyokuwa na wanaume 100 chini ya amri ya senturioni ambaye majukumu yake yalifanana na yale ya kapteni wa jeshi la kissasa. Kornelio ([Matendo 10:1](#)) alikuwa senturioni wa Kirumi aliyekebidhiwa moja ya vikosi vya ziada huko Yudea. Kuna ushahidi wa maandishi kuhusu uwepo wa kikosi chake, "Kikosi cha Pili cha Italia cha Wananchi wa Kirumi," huko Siria karibu mwaka wa 69 BK. Paulo alitumwa Rumi akiwa chini ya ulinzi wa senturioni mwingine, Yulio, ambaye alikuwa wa kikosi cha Augustan au cha kifalme ([27:1](#)). Neno Augustan lilikuwa cheo cha heshima kilichopewa mara kwa mara kwa vikosi vya ziada. Yulio alikuwa dhahiri senturioni wa jeshi aliyekebidhiwa kikosi cha maafisa-watumishi ambao walidumisha huduma ya mawasiliano kati ya mfalme na majeshi yake ya mikoa. Alikuwa na kikosi cha askari chini ya amri yake kwenye safari ya kwenda Rumi (mstari wa [3](#)) na alipofika aliwakabidhi wafungwa wake kwa kamanda wa kikosi cha watumishi ([28:16](#)). Inawezekana senturioni wote wa Kirumi waliotajwa katika Injili au Matendo ([Mt 8:5; Mk 15:39; Lk 7:2](#)) walikuwa maafisa waliokabidhiwa vikosi vya ziada.

Wakristo huko Roma

Ilikuwa katika mji huu wa kifahari ambapo Paulo alifika chini ya ulinzi mnamo Machi mwaka wa 59 BK. Aligundua kuwa kanisa la Kikristo lilikuwa tayari limeanzishwa hapo. Kwa kweli, alikuwa tayari ameandika barua kwa Wakristo wa Warumi mapema mwaka wa 57. Kulikuwa na koloni kubwa la Wayahudi huko Rumi katika karne ya kwanza BK, lililotokana na idadi kubwa ya watumwa Wayahudi waliokuja mijini hapo na Pompey baada ya kukamatwa kwa Yerusalem mnamo mwaka wa 63 KK. Mfalme Klaudio aliwafukuza Wayahudi kutoka Rumi mnamo mwaka wa 49 BK, labda wakati Yesu alitangazwa kuwa Masihi katika sinagogi. Wahubiri hao hawajulikani, lakini walikuwa labda wasafiri na wafanyabiashara Wakristo. Barua ya Paulo kwa Warumi ilikuwa maelezo yake kwa makanisa ya Mataifa ambayo yalikuwepo bila yeche. Mawasiliano yake ya kwanza

yanayojulikana na watu wa Rumi yalikuwa alipokutana na Akila na Priskila huko Korintho ([Matendo 18:2](#)). Wanandoa hawa walifukuzwa kutoka Rumi wakati wa Klaudio. Baadaye, Paulo alitumaini kutembelea Rumi ([Matendo 19:21](#)) akiwa njiani kuelekea Spania ([Rom 15:24](#)). Katika salamu zake, alitaja kundi kubwa la Wakristo huko Rumi (sura ya [16](#)). Marejeo kwa kaya katika sehemu kadhaa (mstari wa [5, 10, 11, 14, 15](#)) yanapendekeza kwamba haya yalikuwa makanisa ya nyumbani ya kanisa la Kikristo la Kirumi. Wakati wa kifungo chake, Paulo alikuwa mfungwa wa mamlaka za Kirumi, lakini aliweza kukutana na viongozi wa Wayahudi wa eneo hilo, kuwaeleza uzoefu wake, na kufanua injili kwao ana kwa ana ([Matendo 28:16-31](#)).

Katika kitabu cha Ufunuo, Rumi amepewa umuhimu mkubwa wa kutisha. Kufikia mwisho wa karne ya kwanza BK, Rumi alikuwa tayari amekunywa "damu ya mashahidi wa Yesu" ([Ufu 17:6](#)), ikiwa ni rejeleo kwa mashahidi wa mwanzo.

Tazama pia Wakaizari; Warumi, Barua kwa.

Jiwe la Pembeni

Jiwe la pembeni ni jiwe muhimu zaidi katika msingi wa jengo. Katika Agano Jipy, "jiwe la pembeni" ni jina maalum kwa Yesu, likionyesha umuhimu wake mkubwa.

Yesu Alitumiaje "Jiwe la Pembeni" Katika Mafundisho Yake?

Yesu alitumia neno hili alipokuwa akisimulia hadithi kuhusu wafanyakazi katika shamba la mizabibu ([Mathayo 21:42; Marko 12:10; Luka 20:17](#)). Alisimulia hadithi hii wakati wa ziara yake ya mwisho Yerusalem baada ya kuwafukuza wafanyabiashara kutoka hekalu. Viongozi wa Kiyahudi walipomuuliza kuhusu vitendo vyake katika hekalu, Yesu alijibu kwa hadithi hii.

Kwenye hadithi, baadhi ya wafanyakazi waliwekwa kusimamia shamba la mizabibu. Shamba la mizabibu liliwakilisha watu wa Mungu, na wafanyakazi waliwakilisha viongozi wa Kiyahudi. Mwenye shamba la mizabibu alimwakilisha Mungu. Wakati mwenye shamba alipotuma mwanawе kwenye shamba la mizabibu, wafanyakazi walimuua. Yesu alitumia hadithi hii kuonyesha jinsi viongozi wa Kiyahudi wangemkataa na kumuua Mwana wa Mungu.

Katika hadithi hii, Yesu alikuwa akitoa dokezo kuhusu kifo chake kinachokaribia. Kisha alinukuu kutoka kwenye Maandiko ya Kiyahudi, hasa [Zaburi 118:22-23](#) na [Isaya 28:16](#). Mistari hii inazungumzia jiwe ambalo wajenzi walilikataa lakini baadaye likawa jiwe muhimu zaidi katika jengo. Yesu alitumia mistari hii kuonyesha kitakachomtokea: ingawa viongozi wa Kiyahudi wangemkataa, Mungu angemfanya kuwa sehemu muhimu zaidi ya mpango wake.

Petro Alitumiaje "Jiwe la Pembeni" Kuelezea Jukumu la Yesu?

Petro pia alitumia neno "jiwe la pembeni" alipoongea na watawala wa Kiyahudi huko Yerusalem ([Matendo 4:11](#)). Alikuwa akielezea kuhusu uponyaji wa mtu ambaye hakuweza kutembea karibu na lango la hekalu. Petro aliwaambia kwamba alikuwa ameponya mtu kupitia nguvu za Yesu wa Nazareti. Aliwakumbusha kwamba walikuwa wamemuua Yesu, lakini Mungu alikuwa amemfufua ([Matendo 4:10](#)).

Petro kisha alinukuu kutoka [Zaburi 118:22](#) ili kuonyesha kwamba matukio haya yalielezwa katika maandiko yao. Wakati Petro alizungumzia jiwe lililokataliwa, alikuwa akirejelea kifo cha Yesu. Aliposema kuhusu jiwe kuwa la muhimu zaidi, alikuwa akielezea jinsi Mungu alivyomfufua Yesu na kumpa mamlaka ya juu zaidi. Hii ndiyo sababu tunamwita Yesu "jiwe la pembeni." Yesu ana nafasi muhimu zaidi mbele ya Mungu Baba.

Petro anatumia tena neno "jiwe la pembeni" katika barua yake [1 Petro 2:6-7](#). Katika aya [1 Petro 2:4](#), Petro anachanganya wazo la kukataliwa kwa jiwe katika [Zaburi 118:22](#) na wazo la jiwe lililochaguliwa na lenye thamani katika [Isaya 28:16](#). Kwa sababu Petro alimwona Yesu akiwa hai baada ya kifo chake, anamwelezea Yesu kama "jiwe linaloishi." Petro anawahimiza wasomaji wake kumjia Yesu. Anasema kwamba wanapofanya hivi, wanakuwa kama mawe ambayo Mungu hutumia kujenga hekalu maalum ambapo anaabudiwa. Picha hii inasaidia kuonyesha jinsi Yesu alivyo muhimu na mwenye nguvu.

Kwenye mistari [1 Petro 2:6](#), Petro ananukuu [Isaya 28:16](#), inayozungumzia jiwe la msingi lililochaguliwa na lenye thamani. Ujumbe huu ni kwa wale wanaomwamini Yesu. Katika mistari [1 Petro 2:7-8](#), ananukuu [Zaburi 118:22](#), akizungumzia kukataliwa kwa jiwe, na [Isaya 8:14](#). Isaya anaelezea jiwe linalosababisha watu kujikwaa. Mistari hii inaelezea kinachotokea kwa

wale wasiomwamini Yesu. Kupitia nukuu hizi, Petro anaonyesha umuhimu wa Yesu. Anataka kuwakumbusha wasomaji wake kwamba Mungu amewachagua kumfuata Yesu.

Katika Agano la Kale, jiwe la pembeni linawakilisha kitu cha muhimu sana. Waandishi wa Agano Jipywanatumia picha hii kuonyesha kwamba Yesu ana mamlaka ya juu zaidi kutoka kwa Mungu Baba. Hii inawafundisha watu wanaomfuata Yesu jinsi alivyo maalum na muhimu. Paulo pia anatumia picha hii katika barua yake kwa Waefeso, akisema kwamba Yesu ni jiwe la pembeni linaloshikilia watu wa Mungu pamoja kama jengo ([Waefeso 2:20](#)).

Jua

Jua ni moja ya mianga mikubwa iliyoumbwa na Mungu ili kutawala mchana ([Mwanzo 1:14-15](#)). Katika nyakati za kibiblia, siku mpya ilianza na machweo ya jua, na dhabihu za kila siku zilihusishwa na nafasi yake. Dhabihu ya kwanza ya kuteketezwa ilitolewa wakati wa kuchomoza kwa jua ([Kutoka 29:39; Hesabu 28:4](#)). Katika Uyahudi wa kirabbi, saa za mchana zilitofautiana kulingana na misimu. Zilitegemea mzunguko wa jua.

Kalenda ya Waisraeli ilikuwa ya mwezi. Hata hivyo, muda wa sherehe kuu katika masika (Pasaka) na vuli (Baragumu, Upatanisho, Vibanda) unaonyesha walizingatia pia mwaka wa jua. Kalenda ya Gezeri, inayohusiana na kilimo, inategemea mwaka wa jua. Kalenda ya Kiyahudi ina mzunguko wa miaka 19. Inaongeza miezi ya ziada katika miaka saba kati ya hiyo ili kulinganisha mzunguko wa mwezi na jua. Biblia haizungumzii mfumo huu. Wasomi wanaamini mwezi wa 13 ulikuwa nyongeza ya baadaye. Nyaraka za Kiaramu kutoka kwa koloni la Kiyahudi huko Elephantine zinaonyesha kuwa mzunguko huu wa miaka 19 ultumika mapema karne ya tano Kabla ya Kristo (KK). Falme za Yuda na Israeli huenda zilitumia mfumo sawa, ingawa hakuna rekodi zinazopatikana.

Uyahudi wa Kirabbi unatambua misimu minne. Agano la Kale linataja misimu miwili tu: "wakati wa kupanda na kuvuna, baridi na joto, kiangazi na baridi" ([Mwanzo 8:22](#)).

Misimu minne inahusishwa na mwendo wa jua:

- Majira ya vuli (inayoitwa *setav*, neno ambalo awali lilimaanisha "msimu wa mvua" au "mvua"; [Wimbo wa Sulemani 2:11](#)) huanza na usiku wa vuli (Septemba 21)
- Majira ya baridi (*horeph*) huanza na solstisi ya baridi (takriban Desemba 22)
- Msimu wa kuchipua (*aviv*) huanza na usawa wa mchana na usiku wa kuchipua (Machi 21).
- Majira ya joto (*qayits*) huanza na solstisi ya majira ya joto (Juni 22).

Hekalu lililopatikana Beer-Sheba, ambalo lilidumu hadi miaka 125 KK, likuwa limepangwa kwa kuchomoza kwa jua wakati wa solstisi ya majira ya joto. Hekalu linalofanana huko Lakishi lilielekezwa kuelekea solstisi ya majira ya baridi. Hekalu la Aradi kutoka nyakati za kifalme lilielekeea karibu mashariki kabisa. Inawezekana likuwa limepangwa kwa kuchomoza kwa jua wakati wa usawa wa mchana na usiku, kama vile hekalu la Yerusalem.

Kwenye mashairi ya Kiebrania, jua mara nyingi hutumiwa kama taswira yenye nguvu. Linaelezewa kama:

- Kuwa na makazi ([Habakuki 3:11](#))
- Akija kutoka kwenye hema kama bwana harusi ([Zaburi 19:4-5](#))

Jua linaashiria:

- Uthabiti ([Zaburi 72:5, 17](#))
- Sheria ([Zaburi 19:7](#))
- Uwepo wa Mungu ([Zaburi 84:11](#))
- Uzuri ([Wimbo wa Sulemani 6:10](#))

Katika Mhubiri, maisha duniani mara nyingi yanaelezewa kama yanayotokea "chini ya jua" ([Mhubiri 1:3, 9, 14; 2:11](#)).

Wakati wa machafuko na ghadhabu ya kimungu, Biblia inaelezea jua likipungua nuru ([Isaya 13:10; Ezekiel 32:7; Yoeli 2:10, 31; 3:15; Sefania 1:15; Mathayo 24:29; Ufunuo 8:12](#)). Taswira hii huenda inarejelea kupatwa kwa jua, tukio lililowatia hofu watu wa zamani. Jua kubadilika na kuwa hafifu pia linaweza kumaanisha athari za "sirocco," ambapo dhoruba za mchanga na mawingu ya ukungu

yanatia giza anga. Kwa upande mwingine, Ushindi wa Siku ya Bwana umeonyeshwa kama wakati ambapo jua litaangaza mara saba zaidi kuliko linavyofanya sasa ([Isaya 30:26](#)).

Tazama pia Astronomia; Kalenda za Kale na za Kisasa; Siku; Mwezi.

Juda (Mtu)

1. Tahajia mbadala ya Yuda katika Toleo la King James. Yuda ni kaka yake Yesu katika [Marko 6:3](#). Yuda pia anajulikana kama Yuda katika [Yuda 1. Tazama](#) Yuda (Mtu).
2. Toleo mbadala la King James kuhusu tahajia ya Yuda, mwana wa Yohana, katika [Luka 3:26](#). *Tazama* Yuda.
3. Toleo mbadala la King James kuhusu tahajia la jina la Yuda, mwana wa Yosefu, katika [Luka 3:30](#). *Tazama* Yuda (Mtu) #8.
4. Toleo mbadala la King James kuhusu tahajia la Yuda, mwana wa Yakobo, katika [Luka 3:33](#). *Tazama* Yuda (Mtu) #1.
5. Toleo mbadala la King James kuhusu tahajia la kabilia la Yuda ([Waebrania 7:14; Ufunuo 5:5; 7:5](#)). *Tazama* Yuda, Kabilia la.